

А. ХОМЕНКО

НАЦІОНАЛЬНИЙ

СКЛАД

ЛЮДНОСТІ

УСРР

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

АРСЕН ХОМЕНКО

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ЛЮДНОСТІ УСРР

ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС ЗА НОВІТНІМИ
СТАТИСТИЧНИМИ ДАНИМИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку”, „Картковому репертуарі” та інших покажчиках Української Книжкової Палати

У нас з читачем напевно небагато часу. За це вже промовляє невеличкий розмір нарису, присвяченого такій важливій темі, як національний склад людности. Та була б, на мою думку, чимала помилка зовсім нічого не сказати про те, які саме статистичні матеріяли оце використовуємо, скільки заслуговують вони на довір'я, що саме можна за тими матеріялами з'ясувати та яким способом це можна зробити.

Отже, забираємо собі слово перш за все в цій справі.

Найважливіше джерело для вивчання національного складу сучасної людности України — це відомості вселюдного перепису 17 грудня 1926 року. Ми всі добре пам'ятаємо, як відповідали реєстраторам на різні запитання, а то й самі вписували відповіді в „особисту картку“ перепису — той невеличкий клаптик паперу, що подавав коротеньку характеристику кожної окремої людини, яка підчас перепису перебувала на Україні. В тій картці було, як знаємо, і запитання про національність та, крім того, ще й про рідну мову. Згадаймо, що ми

самі визначили, до якої саме національності належимо, і що реєстратор, який приносив картки, пояснював, що відповідь про національність *не повинна обов'язково збігатися* з відповіддю про рідну мову: назви тої чи тої могли бути й неоднакові.

Ми можемо разом з тим запевнити читача, що не тільки там, де був він підчас перепису, але й скрізь на Україні, так само як і скрізь у цілому Союзі Радянських Республік, жадних спроб до тенденційних впливів на свідомість громадян ніхто з реєстраторів собі не дозволив. Щире співчуття всього трудящого люду першому радянському переписові, усвідомлення основних його завдань та воля й сумлінність показів — ось те, що було першою запорукою добрих наслідків величезної статистичної операції.

Розробляли матеріяли перепису установи державної статистики, отже маємо максимальну гарантію точности статистичного зведення.

Крім згаданого „самовизначення“ національності, волі та свідомости відповідей, найважливіше значення для об'єктивности та наукової вартости наслідків має самий зміст запитань — що саме треба вважати за національність. І в інструкціях перепису, і в широкій пресі та на прилюдних зборах — скрізь було підкреслено, що мета перепису в цьому разі полягає в тому, щоб з'ясувати етнографічний склад населення. Приналежність до тої або іншої держави,

уживання тої чи тої мови, релігійні переконання тощо — все це не відіграло вирішальної ролі.

Треба було свідомо розв'язати питання, до якої етнографічної групи належиш за тими культурного порядку явищами, що спільні в тебе з нею.

На означення етнографічної групи, як явища особного, російська мова вживає терміну „народность“, французи кажуть „nationalité ethnique“. На Україні термін „національність“ вживається саме в такому розумінні. Існування націй, національностей, незалежно від того, чи є відповідні державні формування — факт, якого не треба доводити тим, хто оце тепер, по Жовтневій революції, здобув і державну організацію.

Не можна заперечувати, що не раз відповіді подавано не досить світомо. Але докладність програми розроблення переписових матеріалів дає можливість критично їх проаналізувати, порівняти з відомостями з інших джерел і тим самим уникнути легковажних висновків¹⁾.

Звернімося ж до самої аналізи.

1) Матеріали перепису 1926 року щодо національного складу населення УСРР вийшли друком у таких виданнях: „Національний склад сільського населення України“, ЦСУ України, Харків, 1927, та „Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення“. ЦСУ України, Харків, 1928.

1. Загальний огляд

Загальне число людности на 17 грудня 1926 року — день перепису — становить 29.019.747 (з того 14.095.408 чолов. статі та 14.924.339 жіночої статі). З цієї кількості чужинців було 23.207, решта — громадяни СРСР. Переважна більшість з них є, розуміється, в той же час й громадяни УСРР, але скільки таких, що, будучи громадянами СРСР, не є в той же час громадяни УСРР — це лишилося невідомим, та це й не має жадного значення так само для наших статистичних дослідів, як і в житті трудящих Радянського Союзу. Відомостей про національність чужинців підчас перепису зовсім не збиралося; але чужинці, як бачимо, не становлять навіть 0,001 - ої населення України. Отжеж, відкидаючи чужинців, маємо такий розподіл людности України за національністю ¹⁾: (див. табл. на стор. 7).

Серед національностей, що ми їх об'єднали в групу інших, найчисельніші такі:

	УСРР	Міста	Села
Татари . . .	22.281	16.764	5.517
Чехи . . .	15.905	3.741	12.164
Цигани . . .	13.578	2.540	11.038
Вірмени . .	10.631	9.579	1.052

Щождо решти, то жадна з національних груп не налічує по всій Україні навіть 10 тис.

¹⁾ „Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926“. Статистика України, № 124, Видання ЦСУ України, Харків, 1928.

Національ- ності	Загальна кількість людности	З того людности		На 1000 людности припадає осіб даної національности серед населення			Міська і сіль- ська людність кожної націо- нальн. у %/о		
		Міської	Сільської	Всього	Місь- кого	Сіль- сько- го		Місь- ка	Сіль- ська
Все населен. (без чужин.)	28.996.540	5.359.240	23.637.300	1.000,0	1.000,0	1.000,0	18,5	81,5	
Українці	23.218.860	2.536.499	20.682.361	801,4	473,9	875,7	10,9	89,1	
Росіяни	2.677.166	1.343.689	1.333.477	92,4	251,0	56,5	50,2	49,8	
Євреї	1.574.391	1.218.615	355.776	54,3	227,7	15,1	77,4	22,6	
Поляки	476.435	98.747	377.688	16,4	18,4	16,0	20,7	79,3	
Німці	393.924	34.253	359.671	13,6	6,4	15,2	8,7	91,3	
Молдавани	257.794	11.412	246.382	8,9	2,1	10,4	4,4	95,6	
Греки . . .	104.666	10.763	93.903	3,6	2,0	4,0	10,3	89,7	
Болгари . .	92.078	3.598	88.480	3,2	0,7	3,7	3,9	96,1	
Білоруси .	75.842	37.242	38.600	2,6	7,0	1,6	49,1	50,9	
Інші націон.	99.558	57.554	42.004	3,6	10,8	1,8	56,8	43,2	
Нац. невідо- ма	25.826	6.868	18.958	—	—	—	—	—	

своїх представників; здебільшого зустрічаємо лише числа, що не дорівнюють навіть одній тисячі—тобто людність ця остаточно розпо-рошена, перебування її на Україні в явище більш-менш випадкове.

Коли взяти на увагу величезні міграції, що характеризують усю давнішню історію Східньої Європи й сягають майже до наших днів, коли зважити численні колонізаційні процеси, які відбувалися на терені самої України, то порівняно до цього всього людність УСРР зовсім не в занадто різноплемінна. Справді, українці становлять 80,1%, далі ж одразу маємо дрібні відсотки: росіяни—9,2%, євреї—5,4% на всі ж інші національності разом припадає лише 5,3%. По сусідніх державах, за винятком самої Білоруси, вага основного етнографічного масиву значно менша:

В РСФРР росіян	78,6%
„ БСРР білорусів	80,6%
„ Польщі поляків	69,2%
„ Чехословаччині чехів разом зі словаками	65,5%

Коли згадати, якими заходами забезпечувалася „національна більшість“ польського перепису 1921 року, коли не обстоювати з'єднання чехів із словаками—скільки ми знаємо, цього не обстоює й більшість словаків—то маємо чудову ілюстрацію, як здійснюється принцип національного самоозначення, коли будуються буржуазні національні держави. В Ра-

дяньському Союзу стосунки зовсім інші, коли не сказати — протилежні.

Характер розселення основної етнографічної групи на певній території; стосунки, що утворюються в процесі цього розселення на межах території при зустрічі з іншими етнографічними групами та дальші колонізаційні і міграційні процеси — все це утворює передумови (щодо простору та співвідношення чисел, розуміється) до більшої або меншої різноплемінності людности. Накладання на цю територію юридично визначених державних границь у певний момент (для всієї Східної Європи це саме теперішній майже час) є той акт, що остаточно визначає і ступінь об'єднання даної групи в національно-державне ціле, і вагу цієї групи в цьому цілому.

За інших рівних умов, очевидно, що більша частина якоїсь нації належить до однієї держави, то меншу відносно вагу ця нація має в цій державі, менший становить відсоток всієї людности.

Отже і в УСРР порівняно дуже високий відсоток, що припадає на національну більшість, сполучений з тим фактом, що далеко не всі українці об'єднані одною державою. Як відомо, поруч із західними границями УСРР живуть ще великі мільйони українців: під Польщею $4\frac{1}{2}$ міл., під Чехословаччиною $1\frac{1}{2}$ міл., під Румунією $\frac{8}{4}$ міл. Мало не 90% з цього числа проживає в межах української етнографічної

території, цебто там, де українці становлять абсолютну більшість людности. Щождо східніх границь УСРР, то, за відомостями перепису 1926 року, поруч з цими границями, в РСФРР проживає така кількість українців¹⁾:

На Курщині	554.654
„ Вороніжчині	1.078.552
„ Донецькій окрузі	
„ Півн. Кавк. краю	208 520
„ Донський	498.287
„ Кубанський	915.402
„ Таганрозькій	191.771
	<hr/>
	3.445.186.

Коли не рахувати Кубанщини, яка не має спільних границь з УСРР і являє собою, сказати б так, колонію українців серед неукраїнської людности, то з зазначених 3¹/₅ мільйонів українців у межах етнографічної української території живе приблизно 2¹/₄ мільйони. Отжеж, зводячи підрахунки щодо розміщення українців на терені Союзу РСР, матимемо такі підсумки:

Разом українців в СРСР	31.194.8 тис.	(100 ⁰ /о)
з того а) в УСРР	23.218.9 „	(74.4 ⁰ /о)
б) в ін. рад.		
респ.	7975.9 „	(25.6 ⁰ /о).

¹⁾ „Народность и родной язык населения СССР“. Видання ЦСУ СРСР, Москва, 1928. Далі, наводячи числа по Союзу, а не по самій Україні, користуємося переважно з цього видання.

2. Окремі економічні роботи

Тепер розгляньмо уважніше, які спостерігаються різниці в національному складі окремих економічних районів УСРР¹⁾, при чому відокремимо лише три найчисленніші групи—українців, росіян та євреїв. Маємо такі підсумки щодо цього (див. табл. на стор. 12).

Таким чином, перепис 1926 року стверджує, що різноплемянність людности УСРР—явище, яке властиве головно містам, і що сільська людність досить однорідна своїм національним складом, бо навіть тоді, коли розглядаємо не загальний підсумок цілої УСРР, а підсумки окремих районів, все одно не бачимо дуже значних різниць. Власне кажучи, лише південна частина України дає значне зменшення відсотку українців (серед сільської людности Гірничого району українців 74,2%, в Степу—73,9%), щождо інших районів, то тут, коли виключити Полісся, маємо майже монолітний український масив, в якому зрідка лише потрапляємо на невеликі території, заселені іншими національностями, частіш же нема навіть компактних груп, а є лише поодинокі індивідууми. На Поліссі невеличкими, але більш-менш компактними групами розселилися поляки (129 тис.) та німці (82 тис.),

¹⁾ Підсумки подано відповідно схемі економічного районування, що за нею пророблено перспективні плани розвитку народного господарства, за так званими районами Держплану або Статплану.

Райони	Загальна кількість людо-ности (без чужинців)			Національний склад у %/о/о							
				Міська людність			Сільська людність				
	Міської	Сільської	Разом	Українці	Росіяни	Євреї	Інші	Українці	Росіяни	Євреї	Інші
Полісся . . .	428.724	2.529.891	2.958.615	52,9	15,4	27,5	4,2	85,7	4,9	1,2	8,2
Правобереж- жя	1.447.346	7.544.751	8.992.097	49,1	12,2	33,3	5,4	93,3	0,7	2,6	3,4
Лівобережжя	1.114.474	5.948.480	7.062.954	60,9	19,5	16,9	2,7	93,0	6,5	0,2	0,3
Гірничий п/р	848.801	1.183.375	2.032.176	40,6	49,1	4,6	5,7	74,2	18,9	0,2	6,7
Дніпр. пром. п/р	462.926	1.926.527	2.389.453	49,5	25,2	20,0	5,3	91,1	5,0	1,0	2,9
Степ.	1.056.969	4.504.276	5.561.245	33,1	33,2	27,9	5,8	73,9	9,9	2,2	4,0
УСРР	5.359.240	23.637.300	28.996.540	47,4	25,1	22,8	4,7	87,6	5,7	1,5	5,2

хоча до окремих національних сільрад або районів можна об'єднати лише близько $\frac{3}{4}$ польської та німецької людности Полісся. На Лівобережжі, переважно в Харківській окрузі, зустрічаємо чимало сіл з дуже високим відсотком росіян, іноді майже виключно російських сіл. Абсолютна більшість належить росіянам також і по декількох районах (Олексіївський, Старовірівський та Чугуївський на Харківщині) та по багатьох сільрадах (на Харківщині, Куп'янщині та Ізюмщині, почасти й на Сумщині). Росіяни ж, як сільська людність, мають подібні ж осідки і в південній Україні — в Степу. Але в Гірничому районі, властиво тільки в Луганській окрузі, знаходимо значні масиви російської сільської людности, щождо Артемівщини та Сталінщини, то тут росіяни переважно мешканці робітничих селищ або селищ з мішаною, напівхліборобською, напівпромисловою людністю. Інші національності — греки, болгари, молдавани — більш-менш компактними групами, іноді до 10 — 15 тисяч люду, розселилися так само в Південній Україні, тут же знаходимо й найзначніші німецькі колонії, тут же живе і більша частина євреїв-хліборобів.

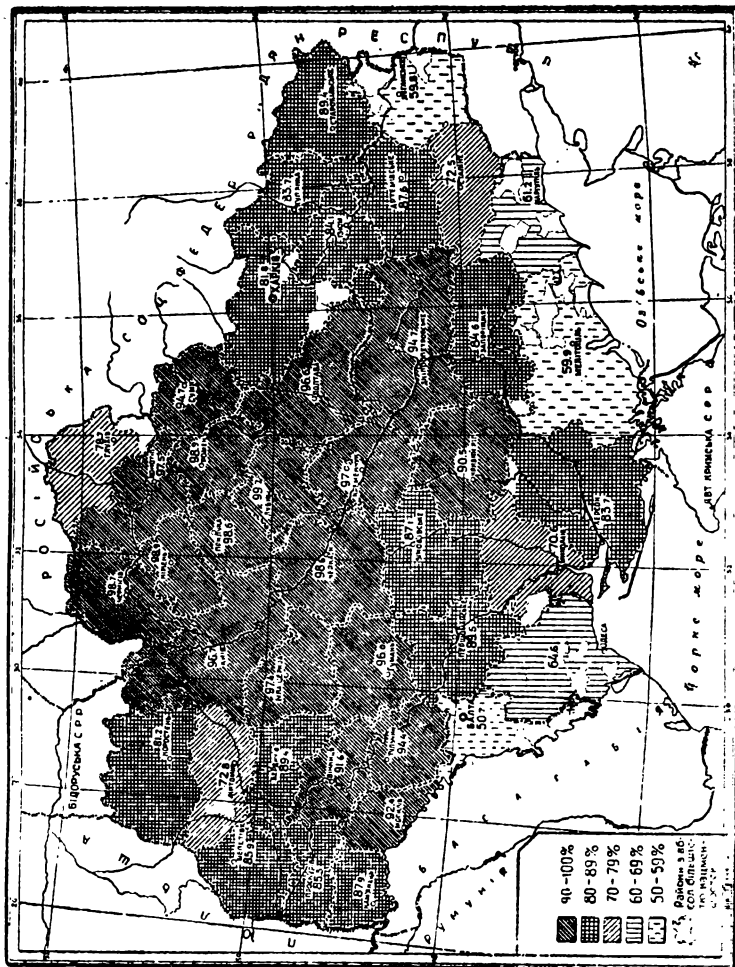
Схематично, але досить виразно, передає цей характер розселення сільської людности така картограма (стор. 15, де показано відсоток українців серед сільської людности кожної округи та відокремлено (білі плямочки) райони, де

абсолютну більшість становлять національні меншості.

Як бачимо, дуже великих різниць в етнографічному складі людности окремих округ нема, коли, розуміється, не зважати на міську людність. Наприклад, є лише одна ділянка — Молдавська автономна республіка, де серед сільської людности лише половина належить до українців (50,1%). Навіть по таких округах, як Одеська, Луганська, Маріупільська, Сталінська, відсоток українців значно більший за 50% (найменший на Маріупільщині 61,2, Луганщині — 59,8 та Мелітопільщині — 59,9, але більш вже нема округ, де б цей відсоток був менший за 60). Зауважу так само, що коли оперувати підсумками не по цілих округах, а по районах (волостях), то біля границь знайдемо тільки 3 райони з більшістю не українців, а росіян, а саме — Сорокинський та Станічно-Луганський на Луганщині, та Путівельський на Глухівщині. Інакше кажучи, границі УСРР ніде майже не перериваються, ніде не перерізають території, заселеної не українцями.

3. Міська людність

Справді порівняно значну національну розмаїтість спостерігаємо поміж міської людности. Тут українці не становлять навіть абсолютної більшості, проте все ж таки мають більшість відносну (47,4%). По українцях найбільше

росіян (25,1), тоді євреїв (22,8⁰/₀). Цим, власне, різноплемінність міської людности й вичерпується, бо на решту національностей припадає, як бачимо, лише 4,7⁰/₀. Серед людности більших міст відсоток українців менший, на три головні національності разом так само припадає менший відсоток, але ці більші міста (наприклад, з людністю понад 50 тис.) досить значно різняться національним складом. Коли, наприклад, взяти в кожному з міст, що мають понад 100 тис. населення, перші дві за чисельністю національності, то матимемо людности:

Київ	513,6 тис.	укр. 42,2 ⁰ / ₀	євреїв 27,3 ⁰ / ₀
Одеса	420,9	„ рос. 38,7 ⁰ / ₀	„ 36,4 ⁰ / ₀
Харків	417,3	„ укр. 38 4 ⁰ / ₀	рос. 37,0 ⁰ / ₀
Дніпропетровське .	232,9	„ укр. 36,0 ⁰ / ₀	„ 31,5 ⁰ / ₀
Сталіно (в нов. меж.)	105,9	„ рос. 56,2 ⁰ / ₀	укр. 26,1 ⁰ / ₀

себто в трьох містах відносно більшість становлять українці, в двох — росіяни; друге місце за чисельністю в двох випадках становлять євреї, так само в двох — росіяни, та в одному — українці. Коли ж взяти 15 міст, що в кожному з них людности більше 50 тис., то в 7-ми з цих 15-ти міст більшість належить українцям, в 5-ти росіянам та в 3-х — євреям.

4. Ступінь урбанізації. Динаміка окремих національностей

Розподіл людности кожної національності на сільську та міську дає загальне уявлення

одразу про два важливі моменти: поперше, про загальний характер зв'язку з територією, по-друге — про рівень урбанізації.

Вся міська людність України (коли виключити чужинців) становить 18,5% усієї людности, сільська — 81,5%. (Див. табл. 1 на стор. 7). Відповідні відсотки серед українців — 10,9 та 89,1. В цьому, звісно, нема нічого несподіваного так само як і в тому, що серед росіян та євреїв співвідношення цілком протилежні: серед євреїв міських мешканців 77,4%, серед росіян 50,2%. Без сумніву, ці різниці насамперед наслідок міграційних процесів як старого часу, так і новішого. Докладніше це ми з'ясуємо в зв'язку з дослідженням динаміки окремих національностей, до чого зараз і звертаємося. Але спочатку доведеться сказати кілька слів, з яких відомостей та як само користуємося ми, з'ясовуючи питання про зріст тих або інших національностей на Україні. Вселюдні переписи на Україні були — 1897, 1920 та 1926 р.р. Порівняння підсумків цих переписів і може бути майже самотнім способом, придатним для нашої мети. Але обставини, за яких провадився перепис 1920 року (громадянська війна, бандитизм), не могли забезпечити достатньої якості матеріалів перепису, наслідком чого для виявлення процесів динаміки національностей (так само, як і в інших відношеннях) з підсумків цього перепису не варт користуватися.

Перепис 1897 року має свої хиби, але не такі значні, щоб висновки, збудовані за аналізою його матеріалів, не відповідали б в основному дійсності. Нагадуємо, що під час перепису 1897 року запитували не про національність, але лише про рідну мову, і що мета цього запитання була з'ясувати етнографічний склад населення. Отже, зміст розуміння „рідної мови“ за часів переписів 1897 та 1926 р. не однаковий, не вважаючи на тотожність термінології. Навпаки, відомості про розподіл людности за рідною мовою часів перепису 1897 р. можна зіставляти з відомостями перепису 1926 року про національність, бо мета запитань однаковісінька.

Розуміється, цілком різні політичні умови царського та радянського часу зобов'язують до особливої обережності, коли мати справу зі старою статистикою, але обрахувати помилки, що виникали через тенденційність цієї статистики, принаймні в справі, що нас на цей раз цікавить, дуже тяжко. Мимоволі доводиться ці помилки ігнорувати.

Нарешті зазначимо, що матеріали старого перепису зведено відповідно до тогочасного адміністративного поділу, при чому підсумки опубліковано, здебільшого, по цілих колишніх повітах.

Щоб порівняння були точні, довелося підсумки радянського перепису пристосувати до старої адміністративної схеми, але, скільки

зовнішні границі сучасної УСРР місцями пере-різають території колишніх повітів, не можна було (не маючи цифер 1897 року для частини цих повітів) у цих випадках зробити зіставлення, довелося такі повіти з зіставлення зовсім виключити. Отже, подані далі цифри стосуються не до цілої УСРР та трохи відрізняються од наведених раніш. Але це жадного не має значення для правдивости та точности висновків, бо різниці тут заходять дуже й дуже малі: коли всього населення за переписом 1926 року було 29019,7 тис., то зіставлення старих і сучасних переписів зроблено для 28026 тис., себто для 96,6⁰/₀ загальної кількості населення. Коли б серед решти — 3,4⁰/₀ динаміка була й інша, ніж серед 96,6⁰/₀, то це не мало б жадного значення для висновків.

Аналогічні обмеження довелося зробити щодо розподілу людности на сільську та міську, бо окремі підсумки 1897 року є не для всіх тих міст, що по них є окремі підсумки в 1926 році. Людність таких міст, що для них нема окремих підсумків, довелося через це прилучити до сільської. Коротко кажучи, ми свідомо одмовляємося від штучних розрахунків, скільки без них не можна було б зробити зіставлення для цілої України, проте робимо цілком точне зіставлення для 97⁰/₀ людности України.

Ось наслідки цього зіставлення для найчисленніших національностей (див. табл. на стор. 21).

Як бачимо, динаміка окремих національностей далеко неоднакова: деякі національності збільшилися мало не в два рази, деякі не тільки не збільшилися, але навіть зменшилися.

Наслідком цього сталася зміна в кількісних співвідношеннях різних національностей — зміна в національній структурі людности України. Основна риса цієї зміни може бути схарактеризована як тенденція до зменшення різноплемінності: найчисельніша бо національність зростає швидше за більшість всіх інших, при чому насамперед швидше за найчисельніші з них. Справді, ось як виглядає розподіл людности за національністю у 1897 і 1926 році, коли ми наведені вище абсолютні величини перебудуємо на відносні.

Національний склад людности України в 1897 та 1926 р. р. у відсотках

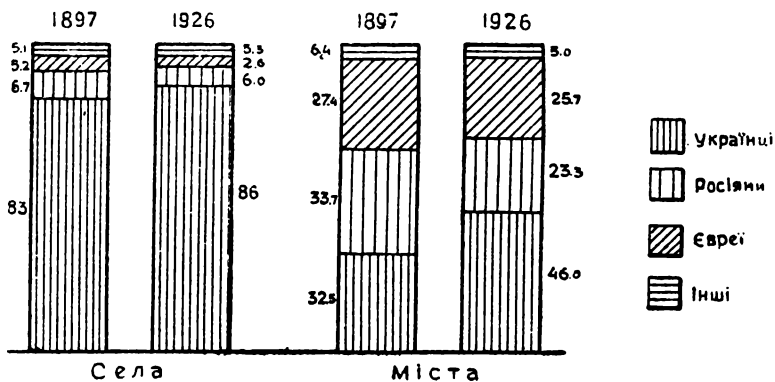
	Україна		Сільська людність		Міська людність	
	1897	1926	1897	1926	1897	1926
Українці	76,7	80,8	83,0	86,1	32,5	46,0
Росіяни . .	10,0	8,4	6,7	6,0	33,7	23,3
Євреї . . .	8,0	5,6	5,2	2,6	27,4	25,7
Німці . . .	1,8	1,3	1,9	1,4	1,0	0,6
Поляки . .	1,3	1,6	1,6	1,0	3,1	1,9
Інші . . .	2,2	2,3	2,2	2,3	2,3	2,5
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Національності	Перелік 17 грудня 1926 р.		Перелік 9 лютого 1897 р.	
	Разом	З того по містах	Разом	З того по містах
	Все населення разом	28.026.427	3.653.933	20.649.848
Українці	22.646.620	1.684.891	15.824.764	849.590
Росіяни	2.318.361	850.343	2.085.382	881.168
Євреї	1.565.494	938.374	1.644.488	715.444
Поляки	461.047	67.682	267.972	80.168
Німці	375.824	23.064	377.956	26.600
Молдавани	257.745	7.602	185.549	10.419
Греки	103.587	7.824	58.284	8.066
Болгари	91.856	2.974	59.814	1.400
Білоруси	71.566	19.747	67.055	10.024
Чехи	15.186	2.588	11.445	2.724
Вся інша людність	119.141	48.844	67.109	28.173

Гридцять років тому (1897-1926) міська людність України в межах нашого порівняння, себто по всіх тих містах, що в 1897 році офіційно були визнані за міста, мала в своєму складі майже однакову кількість українців та росіян, з невеличкою все ж таки перевагою

Діаграма 1

Національний склад сільської та міської людности України в 1897 та 1926 р.

росіян. Мало не поруч з ними стояли євреї. Тепер українців уже вдвоє більше за росіян, яких уже менше навіть, ніж євреїв (23,3% проти 25,7%) (див. діягр. 1).

Не маючи відомостей за які інші дати, що перетинали б всю цю добу в цілих 30 років та освітлювали б різні стадії в розвитку процесів, що за ними утворилися зрештою такі великі зміни, мало що можемо сказати про

самі ті процеси. Муѣимо лише зазначити, що все, що нам відомо про характер динаміки як цілого населення України, так і окремих груп— сільської та міської людности, людности тої або іншої національності й т. ін. — майже цілковито виключає можливість припущення, щоб дебудь могло статися зменшення в абсолютних цифрах, як явище, зумовлене процесом природного множення, себто навряд чи могла дебудь людність зменшитися через недостатню народженість, значну смертність та перевищення смертності над народженістю. Могло б це бути хіба в окремих соціяльних групах, та й то навряд. Отже, кожного разу, коли ми зустрічаємося з абсолютним зменшенням підсумків, за найімовірнішу причину цього треба вважати міґрації, перехід людности з села до міста або відплив людности за межі України— коли зменшився відповідний підсумок по цілій Україні. Без сумніву, міґрації нових уже часів— від початку революції та громадянської війни, відіграли при цьому дуже важливу ролю. Революція скасувала закони, що обмежували права окремих національностей і тим самим відкрила нові міґраційні шляхи; революція ж створила цілком нові передумови поповнення лав тих, кому належить влада або на кого влада спирається, збільшила можливості реалізувати закуту енерґію не тільки поодиноких осіб, але цілих соціяльних верств, в першу чергу пролетаріату та напівпролета-

ріяту — себто створила нові передумови для переходу людности з сіл до міст, з малих міст — до великих. Громадянська війна винищила або викинула за межі Радянського Союзу великі тисячі колишньої буржуазії та чиновництва — переважно все мешканців міст. Важко підрахувати, правдивіше сказати — за браком статистичних матеріалів не можна підрахувати кількісних наслідків усіх цих міграцій останнього часу, але загальновідомий факт, що всі вони мали масовий характер, дозволяє визнати за ними ролю одного з найголовніших факторів усіх змін. Коли б не вони, навряд щоб могла так по-новому перебудуватися національна структура міської людности.

Щоб полегшити порівняння динаміки окремих національностей, перебудуємо знов наведені вище абсолютні числа, але вже іншим способом: дорівняймо всі числа 1897 року одному якомусь числу — скажімо, 1000, та відповідно до цього вирахуємо числа для 1926 року, інакше кажучи, подивімося, яке маємо число 1926 року замість кожної 1000 відповідної групи 1897 року. Тоді матимемо таку табличку (див. також діягр. 2).

	Україна	Сільська людність	Міська людність
Все населення	1357	1351	1400
Українці	1430	1400	1980
Росіяни	1112	1219	965
Євреї	953	675	1311

	України	Сільська людність	Міська людність
Німці	994	1003	867
Поляки	1720	2095	845
Греки	1777	1907	969
Болгари	1535	1521	2124

Міська людність за довоєнних часів зростала багато швидше від сільської. Тому, коли різниці в наслідок змін, що відбувалися протягом усіх 30-ти років, не такі великі — по містах збільшення на 40%, по селах — на 38%, то це, мабуть, сталося через те, що під час громадянської війни та економічної кризи саме міська людність зазнала найбільших втрат, та ще через те, що більша частина білої еміграції так само належить до колишніх міських мешканців. Але епідемії, війна, голод, еміграція — все це більш-менш в рівній мірі повинно було зачепити людність усіх націй, може, з не так великими різницями та одмінами. Коли ж наші числа це заперечують, то треба, якщо не можемо, не маючи потрібних статистичних відомостей останнього перед революцією часу, дати досить точну цифрову характеристику цього періоду та різноманітності його впливу на різні нації, — треба принаймні спробувати хоча б у загальних рисах з'ясувати собі суть цих різниць.

а) Українці та росіяни

Думаємо перш за все, що кількість українців по містах навряд щоб могла зрости мало

не вдвоє, як показують це наші числа (на 98⁰/₁₀). Визнати ці числа за цілком правдиві — це значило б припустити, що українці — міські мешканці за часів громадянської війни були в якихсь зовсім виняткових, сприятливих умовах. Очевидячки тут є якась хиба або в числах 1897 року в бік зменшення, або в числах 1926 року — в бік збільшення. Думаємо, що є перше — недолік українців у 1897 році. Коли ще в революційний час спостерігаємо, що українці тимчасово, так би мовити, обертаються на росіян, а росіяни на українців — про це свідчить зіставлення переписів 1919, 1920 та 1923 року у м. Києві, 1920 та 1923 року в Харкові тощо, — то більш-менш масове визнання за свою рідну мову — мови російської в дрібнобуржуазних та чиновницьких колах українців — міських мешканців в 1897 році явище, яке, на нашу думку, не підлягає в цілому запереченню. Які розміри мала ця плутанина поміж мовами та орієнтація на мову „панську“, а не „мужицьку“ — про це ніколи не дізнаємося.

З другого боку, навряд, щоб цифри українців 1926 року перебільшено. Жадних нема тепер мотивів вважати за кращу якусь одну серед усіх рівних мов, жадних нема мотивів ні в кого, крім українців, вважати себе за українців. Коли ж і бували окремі випадки, коли хтось, не українець, визначав себе за українця, виходячи з тих чи інших міркувань, то

таких випадків, загалом кажучи, могло бути дуже небагато, до того ж цілком можливі та без сумніву й бували аналогічні випадки серед українців: чимало ж є таких українців, що виховувались в російській культурі, від української відпали або зовсім до неї не прилучилися, — могли б вони вважати себе за росіян.

Коли штучно, наслідком непорозумінь, зменшується число українців, це призводить безпосередньо до збільшення росіян. Штучним переменшенням українців міських мешканців 1897 року пояснюється штучне побільшення росіян, а тим самим з'ясовується й неймовірна динаміка росіян з 1897 р. до 1926 р. Припускаючи, що цифри 1926 року правдиві, що за 30 років число росіян могло б змінитися приблизно так само, як і загальне число міської людності, маємо визнати, що 1897 року росіян по містах було не 881 тисяча, а лише 660 тисяч, себто 221 тисяча були не росіяни, а українці. Запроваджуючи цю корективу до загальних підсумків, маємо, зрештою, таку кількість росіян та українців у містах 1897 р.:

Українців .	1070,6 тис.	або	40,9%	від	усієї	людності
Росіян . .	660,2	„	„	25,3%	„	„

Це дуже недосконалі обчислення, обстоювати їх не будемо. Але порівнення підсумків 1897 та 1926 р.р. у такому вигляді, здається, значно правдивіш з'ясовує справжній стан речей, ніж наведені раніш цифри. Крім того, воно почасти

з'ясовує, які великі могли б бути наслідки національної несвідомости українців, коли це стосувалося переписів:— з імовірного числа 1070,6 т. українців міських мешканців 1897 року 221 тисяча могла визнати себе за росіян. Національна несвідомість сягала до 20,6% людности! Сміливо можна сказати, що нічого, що хоча б трішки було схоже на це, за наших часів бути вже ніяк не може.

Отже, динаміка українців та росіян не відрізняється так значно, як це показують наведені вище некореговані підсумки. Обидві національності зростали як у містах, так і по селах, лише зростання це відбувалося не однаковим темпом: українці випереджали росіян. А таке випереджування є вже факт, що його стверджують спостереження за природним рухом цих національностей, стверджує зіставлення підсумків по всьому Союзу й т. ін.

В наслідок меншої смертності природний приріст серед українців більший, ніж серед росіян. Наприклад, за старі роки маємо такі показники народжености, смертності та природного приросту:

	Народжених	Померлих	Природний приріст
Україна	42.8	25.0	17.8
Європ. частина РСФРР	44.9	29.5	15.4

Невеличкі різниці в прирості, накопичуючись протягом часу, зрештою дають досить

	СРСР	Европ. ча- стина	Закавказзя	Середня Азія	Інші ча- стини Со- юзу
Українці	20232,5	19903,9	16,4	103,5	208,7
	{ 1926	{ 29057,1	{ 35,4	{ 952,2	{ 1144,8
Росіяни	54563,7	50276,0	198,8	666,2	3422,7
	{ 1926	{ 67504,9	{ 336,2	{ 1670,0	{ 8221,1
Коли числа 1897 року доповнити 100, в 1926 році буде:					
Українці	154,2	146,0	215,7	919,6	548,5
Росіяни	142,5	134,3	169,1	250,7	240,2

значний ефект, аби тільки час був більш-менш довгий.

За останні роки на Україні теж природний приріст був більший, ніж в РСФРР.

Коли порівняти підсумки по цілому Союзу, то знов констатуємо швидший темп зростання українців:

Себто разом у межах усього Союзу українців збільшилося на 54,2⁰/₀, росіян лише на 42,5⁰/₀, а в таких межах, де перебуває величезна більшість людности кожної з цих національностей — в Європейській частині Союзу українців збільшилося на 46,0⁰/₀, росіян лише на 34,3⁰/₀.

Маючи безмежні біологічні ресурси, обидві національності все таки зростають не однаково швидко. Наслідком цього відсоток українців як на Україні, так і в цілому Союзі став все більшим, — відсоток росіян теж зростає, але повільніш:

	1897	1926	Зміни
		% ⁰ / ₀	
Росіяни	52,6	53,9	+ 1,3
Українці	19,5	21,6	+ 2,1
Інші націон.	27,9	24,5	- 3,4
<hr/>			
Разом	100,0	100,0	—

Еміґрація за кордони колишньої імперії і росіян, і українців була порівняно така невелика, що можна сміливо її ігнорувати: наведена таблиця остаточно підсумовує мало не

всі зміни, що відбулися протягом останніх тридцяти років.

Зовсім інший характер має еволюція третьої найчисельнішої національності — євреїв.

На Україні число євреїв зменшилося в абсолютних числах на 79 тисяч, розмірно ж на 4,7%. Треба думати, що найголовнішу роль в данім разі відіграла еміграція євреїв ще за старих часів до Сполучених Штатів Північної Америки. Євреї мали порівняно великий природний приріст в усіх тих місцевостях, де було багато трудящої єврейської людности. Затримувався, а почасти й зовсім уривався, природний приріст лише в тих групах євреїв, що належали до великої буржуазії — явище цілком класового, а не національного порядку. Отже ж, коли б не еміграція, мали б сподіватися на значний зріст кількості євреїв і на Україні, і по інших радянських республіках. І тільки еміграція дає пояснення, чому саме спостерігаємо щось зовсім інше:

	Число євреїв у тисячах;		Динаміка: 1926 р., коли 1897 = 100,0
	1897	1926	
Союз РСР	2430,4	2597,4	106,8
Європейська частина	2370,2	2499,0	105,4
а) Україна	1644,5	1565,5	95,3
б) Європейська частина Союзу без України	725,7	933,5	128,7
Інші частини Союзу	60,2	98,4	135,5

З наведених цифр бачимо, що в той час, коли число євреїв на Україні зменшилося, по

інших частинах Радянського Союзу це саме число, навпаки, значно зросло, при чому зросло більше там, де євреїв раніш було менше. Це наводить на думку, що в динаміці євреїв по різних районах дуже велику роль відіграли міграції останнього уже часу. Справді, поза Україною та Білоруссю за старих часів могли проживати тільки найзаможніші верстви єврейської людности: велика буржуазія та здебільшого споріднені з нею групи осіб вільних професій. Як відомо, це все ті групи, серед яких природний приріст дуже невеликий, іноді групи ці зовсім не мають природного приросту та відновляються головно коштом інших соціяльних верстов. Отже, тільки з того часу, коли революція скасувала ганебний закон про „черту оседлости“, єврейська людність поза межами колишньої „черты“ могла швидко зростати. Вплив на міграції євреїв скасування царських законів яскраво виявляється й по самій Україні. „Черта оседлости“ проходила й по Україні. Тепер бачимо, що єврейська людність зменшилася в районі „черти“ та збільшилася поза „чертою“.

	Число євреїв у тисячах			Динаміка :	
	1897	1926	+	1926 р., коли 1897 = 1000	
Полісся	268,8	199,1	— 69,7	741	
Правобережжя . . .	746,7	628,7	— 118,0	742	
Лівобережжя	122,9	193,2	+ 70,3	1572	
Степ	506,1	544,5	+ 38,4	1076	
Україна	1644,5	1565,5	— 79,0	953	

Минуло ще дуже небагато років з того часу, як євреї стали повноправними громадянами; багато інших причин — вся царська спадщина — заважають тому, щоб процес розселення євреїв відбувався дуже швидко. Але він розпочався, він одразу набрав жвавого темпу і, поза всяким сумнівом, відбуватиметься й надалі.

б) Динаміка за величиною міст

Радянська ж влада створила нові передумови до зростання українців по містах. Пролетарська демократія та національна політика спричинилася до досить інтенсивного переміщення українців з сіл до міст, з малих міст до великих. Переконаємося в цьому перш за все, зіставляючи підсумки перепису 1897 та 1926 р. р. по різних категоріях селищ:

Коли числа 1897 року дорівняти 1000, то в 1926 році матимемо:

	Всі національності	Українці	Росіяни	Євреї
Україна	1357	1430	1112	953
Міська людність				
разом	1400	1980	965	1311
з того:				
міста з людністю				
понад 100 тис. . .	1539	3460	1022	2062
„ 50 — 100 т. . .	1393	2348	1015	1066
„ 20 — 50 тис. . .	1319	1763	877	1077
менш 20 тис. . . .	1072	1317	663	783
Сільська людність.	1351	1400	1219	675

Коли число всіх українців на Україні зросло на 43% і по селах лише на 40%, то по найбільших містах українців стало в $3\frac{1}{2}$ рази більше, ніж було, по середніх містах у $2—2\frac{1}{2}$ рази більш, ніж було. Навпаки, зріст росіян є переважно зріст сільської людности: по містах число росіян або лишилося те саме, що й було, або навіть зменшилося. Розуміється, ці твердження можна прийняти лише з тими застереженнями та корективами, про які ми вже говорили раніш.

Щодо євреїв, то факт масової міграції євреїв з сільських місцевостей до міст є цілком безперечний.

Яку вагу в цих міграціях українців та євреїв мають міграції за часів радянської влади — дати точної відповіді на це ми, як відомо уже, не можемо. Але що ця вага велика — про це свідчить порівняння деяких підсумків переписів 15/III—1923 та 17/XII—1926 року, — себто переписів, що охоплюють $3\frac{3}{4}$ роки за часів радянської влади. Ось яка була кількість українців, росіян та євреїв по найважливіших містах України (у тисячах) (див. табл. на стор. 36).

Не думаємо, щоб число росіян по містах могло зменшитися. Імовірніший як природний приріст серед росіян, так і приріст механічний, наслідком переселень сільської людности та людности інших республік. Але, коли припустити, що перепис 1923 року подає цілком

	Українці		Росіяни		Євреї		Зростання або зменшення (+ —)		
	1923	1926	1923	1926	1923	1926	Укр.	Рос.	Євр.
14 міст з люд- ністю понад 50 тисяч . . .	440,1	827,2	638,9	627,4	564,2	640,2	+ 387,1	- 11,5	+ 86,2
з того:									
Київ	101,9	216,5	145,2	125,5	128,4	140,3	+ 114,6	- 19,7	+ 11,9
Харків	121,8	160,1	114,8	154,4	65,0	81,1	+ 38,3	+ 39,6	+ 16,1
Одеса	21,0	73,5	143,7	102,8	130,0	153,2	+ 52,5	- 40,9	+ 23,2
Дніпропетр. . .	28,8	83,7	64,4	73,4	51,7	62,0	+ 54,9	+ 9,0	+ 10,3

бездоганний, не перебільшений (наслідком не-свідомих помилок українців) підсумок росіян і коли, далі, припустити, що кількість росіян зростала так само, як і вся людність 14-ти найбільших міст (на 29,9%), то і в цьому разі мали б не більше як 828,9 тис росіян, себто на 190 тис. більше, ніж показано переписом 1926 року. Зменшуючи на це число приріст українців (387,1) маємо, що українців збільшилося на 197,1 тис., що становить до 440,1 тис. українців 1923 року 41,5%, себто і в цьому разі приріст українців значно більший за приріст росіян. Але жадних нема підстав вважати відомості перепису 1923 року за кращі від відомостей перепису 1926 року. Поза всяким сумнівом, поруч із змінами, що сталися на ґрунті національної свідомости, маємо й безперечний факт дуже інтенсивного, більшого ніж у всіх інших національностей, приросту українців по містах, приросту, що відбувається коштом переселень з малих міст та сільських місцевостей.

в) Динаміка інших національностей

Поважне місце за кількістю людности мають на Україні ще такі п'ять національностей: поляки, німці, молдавани, греки та болгары. Людности всіх цих національностей,— за винятком лише німців, що їхня кількість лишилася тою самою, якою була й тридцять років тому,— ба-

гато побільшало. Через невеличкий розмір цієї статті і неможливість докладно розглянути причини неоднакового зростання людности всіх цих національностей, обмежимося лише зауваженням, що природний приріст у болгарії і греків-колоністів на Україні завжди був дуже великий, чому й збільшення навіть мало не на 80% як у греків (77,7%), не є неможливе і могло відбуватися зовсім без ніякої імміграції зовні. Навпаки, зріст кількості поляків (на 72%) є досить сумнівний. Ані поляки, ані вся людність західних частин України ніколи не відзначалися досить великим природним приростом. Цей приріст був остільки менший від приросту на Лівобережжі та в Степовій смузі, що, не вважаючи на інтенсивнішу на Лівобережжі еміграцію сільської людности, все ж таки загальний приріст за всі тридцять років у нас серед сільської людности Лівобережжя більший (36%), ніж на Правобережжі (22,5%), або Поліссі (29,7%). Наприкінці ж XIX сторіччя природний приріст людности різних вір був на Україні такий:

У православних	22,6	на 1000	людности	на рік
У католиків.	17,9	"	"	"
У юдеїв	19,5	"	"	"

У католиків, значить, найменший. Ці співвідношення тривали й надалі.

Таким чином доводиться визнати, що зріст поляків, принаймні в тих розмірах, що їх визначає перепис, явище, яке не відповідає

всім тим відомостям, що їх маємо з інших джерел. В цьому разі до чисел перепису треба, значить, ставитися дуже критично. Докладніш у цій справі поговоримо ще трохи далі, розглядаючи наслідки асиміляційних процесів, які відбувалися на Україні.

5. Асиміляція

Порівняння відомостей про національність з відомостями про рідну мову повинно набагато пояснити питання про взаємні впливи національностей, асиміляцію одних одним і т. ін. Виразне відокремлення національності та мови, як ознак, що зовсім не повинні обов'язково належати до тої самої етнічної маси, саме й мало на меті забезпечити можливість аналізу у визначеному напрямі: за рідну мову перепис вважає ту, що нею людина краще володіє. Це може бути й мова даної національності — для більшості людности України це так і є, — але може бути і всяка інша мова, яку людина з тих чи тих причин засвоїла краще, ніж яку іншу. Друга ознака цієї мови — та, що саме цією мовою людина звичайно говорить, але на випадок колізії обох ознак, домінує перша.

Отже, можна лише зауважити, що мова звичайної розмови та кращого володіння суб'єктивно, даною людиною, може й не бути визнана за рідну, скільки асиміляційні процеси за старих часів залежали дуже не багато від доброї

волі асимільованих і, навпаки, дуже багато від примусу. Але реєстратори на випадок якихось непорозумінь повинні були давати відповідні пояснення.

Наступна діаграма показує яка частина кожної з найчисленніших національностей зберегла національну мову. (Див. діягр. на стор. 41).

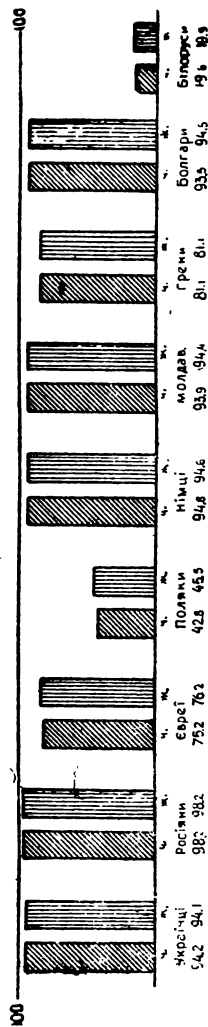
Розуміється, найменшим асиміляційним впливам підлягали росіяни, що підкреслюється не тільки майже повним збігом обох ознак — національності та мови — але й тим, що цей збіг серед міської людности становить навіть трохи більший показник, ніж серед сільської, чого не спостерігаємо ані в одній іншій національності.

Майже всі без винятку росіяни з неросійською мовою зазначили мову українську. Потрібні спеціальні монографічні дослідження, щоб вияснити, де саме росіяни могли підлягати українізації в тій мірі, щоб мову українську краще опанувати за російську. Об'єктивних фактів, щоб говорили не тільки про якесь поширення цього явища, але навіть за саму його реальну можливість, ми не маємо. Тим самим є підстави думати, що певну роль в даному разі відіграли й інші обставини, між ними, можливо, і свідоме причислення себе до росіян таких осіб, для яких природніший був би збіг української національності з українською мовою.

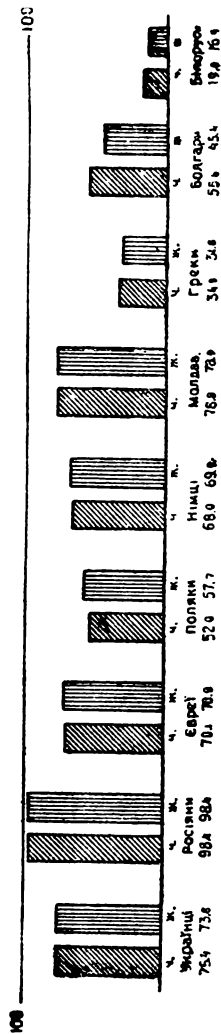
Порівняно далеко зайшла асиміляція серед євреїв.

Людність, що вживає мови своєї національності, у 0/00

По У.С.Р.Р. разом.

По містах.

Німці, молдавани й болгари позбавилися національної мови в значній мірі лише по містах, при чому процес засвоєння іншої мови найбільші наслідки дав у болгар, мабуть, тому, що їм легше, ніж німцям або молдававам, було засвоювати широко вживану по наших містах російську мову.

Ще більші кроки в цьому напрямі зробили греки, але чому саме — на це відповісти зараз не можемо.

В зовсім винятковому становищі білоруси та поляки. У перших тільки п'ята частина зберегла національну мову, у других — лише дві п'ятих. Щодо білорусів, з яких половина живе по містах і говорить російською мовою, то наведені цифри не викликають жадних сумнівів і не вимагають перевірки. Щодо поляків, то перепис показує, що мало не половина поляків (по селах навіть значно більше від половини) говорить звичайно українською мовою, себто за переписом, це одинокий, винятковий факт дуже інтенсивної українізації одної з тих національностей, що перебувають на Україні. Це вимагає виключної уваги і дальшого детального виучування.

Зараз же спинимося для головніших зауважень.

Всього осіб неукраїнської національності, але таких, що говорять звичайно українською мовою — 312.325, з них 155.019 чол. та 157.306 жінок. З цього числа на поляків припадає

230.401 однієї й другої статі, на всі інші національності 81.924. Вся ж маса поляків поділяється за мовою так:

	Разом по УСРР	По містах	По селах
Разом поляків. . .	476.435	98.747	377.688
з того вживають мови:			
польської . . .	210.499	54.472	156.027
української . . .	230.401	15.510	214.891
російської. . .	32.789	27.773	5.016

себто серед поляків — селян більше за половину (57,0) вживає звичайно української мови, а не польської і навіть не російської.

По сільських місцевостях володіння більш, ніж одною мовою, не рахуючи мови російської (знання якої, нехай початкове, широко розповсюджене), загалом кажучи дуже рідке явище. Отже, для величезної більшості тих поляків, які за повсякденну мову свою показали мову українську, ця мова єдина, якою вони володіють (знаючи може, крім того, хоча б трохи мову російську, особливо, коли це дорослі люди). Ця мова є єдина, що вони засвоїли в своєму житті, значить мова, яку вони засвоїли від своїх батьків, мова, яку можна назвати рідною в розумінні національному, етнографічному. Саме з цим розумінням терміну „рідний“ реєструвалося мову і 1897 року. Коли тепер знов

вертаємося до порівняння чисел 1897 та 1926 року, то переконалися, що кількість поляків за рідною мовою за даними перепису 1897 року та кількість поляків з рідною польською мовою за переписом 1926 року більше збігаються між себе і більше ув'язуються з фактом масових виселень поляків у 1920—22 рр. (польська статистика нараховує сотні тисяч репатріантів та реемігрантів, з яких грубі десятки повинні припадати на Україну), ніж число всіх поляків перепису 1926 року з числом поляків 1897 (за рідною мовою).

Справді, 1897 року було поляків 268 тис., тепер поляків за національністю (в тих самих межах) 460,5 тис., а поляків з рідною польською мовою — 210,5, себто число, яке припускає можливість якоїсь невеличкої українізації та русифікації поляків та дає місце для зарахування виселень. Навпаки, число в 460,5 тисяч не лишає жадного місця для виселень, і, значно перебільшуючи природний приріст, примушує припускати існування великої імміграції, а що виселення все ж таки були, і були в десятках тисяч, то доводиться припускати величезну імміграцію поляків на Україну за старих часів, при чому куди ж саме — на села Полісся і Правобережжя, де вже десятки років нема жадного шматка вільної землі.

Коли розглядати окремі економічні райони, то наведені міркування знаходять дальше і виразніше ствердження:

Число поляків (у тисячах)

	1897 р.	1926 р.	Різниця (+ -)	1926, коли 1897=100
Полісся	73,8	186,5	+112,7	251,6
Правобережжя . . .	134,6	212,0	+78,0	158,0
Лівобережжя	9,8	12,2	+2,4	125,1
Степ	49,8	49,7	-0,1	99,7
Україна	268,0	461,0	+193,1	172,0

Утримуючися тут від остаточних висновків, значімо все ж таки, що, на нашу думку, користуватися з чисел перепису про кількість поляків треба дуже обережно і що слід би було організувати спеціальні дослідження щоб висвітлити це питання.

Як поширене вживання української та російської мови (замість національної) серед всіх найчисельніших національностей України — власно про ці мови доводиться говорити, бо інші відіграють дуже незначну роль — іншими словами, як далеко перейшли процеси асиміляції в українським та російським напрямом, про це говорить наступна таблиця: (див. табл. на стор. 46)

Ця числова характеристика варта особливої уваги саме тому, що вона надзвичайно уточнює наше уявлення про відносну вагу російської та української мови щодо поширення їх серед національних меншостей: наведені вище відсотки можуть і повинні покласти край всіляким необґрунтованим твердженням про цілковитий відрив окремих нацменшостей від їхньої національної мови, про мало не цілковите витиснення

‰‰‰ ЛЮДНОСТІ, ЩО ВЖИВАЄ МОВИ :

Національність	Української		Російської		
	Вся людність	Міська	Вся людність	Міська	
Євреї . . .	Чолов. . .	0,9	0,7	22,8	28,6
	Жінки . . .	0,8	0,6	22,4	27,9
Поляки . . .	Чолов. . .	49,8	17,3	6,9	29,6
	Жінки . . .	47,1	14,1	6,9	26,9
Німці . . .	Чолов. . .	1,1	2,4	3,5	28,2
	Жінки . . .	0,9	1,8	3,5	26,9
Молдавани	Чолов. . .	4,2	7,2	1,8	13,7
	Жінки . . .	3,8	7,1	1,4	13,6
Греки . . .	Чолов. . .	0,8	1,4	17,1	60,6
	Жінки . . .	0,7	1,3	16,9	64,2
Болгари . . .	Чолов. . .	1,4	2,7	4,0	41,0
	Жінки . . .	1,1	4,2	3,1	45,7

цієї мови мовою російською, або українською, і т. ін. Як бачимо, значного поширення, у формі переваги над мовою національною, російська мова здобула лише серед євреїв та греків, при чому, коли з цього погляду нема великої різниці поміж сільською та міською єврейською людністю, то серед греків значною мірою позбулися національної мови властиво лише мешканці міст.

Становище болгар дуже нагадує становище греків. Можна думати, що в обох випадках досить широкому „зросійщенню“ (по містах) спричинився факт відсутности для обох цих національностей жвавих стосунків з центрами

національної культури. Навпаки, коли впливи осередків національного життя були безпосередніші та енергійніші, як, скажімо, у поляків та німців, національна мова навіть серед міської людности міцніше боронила свої позиції.

Як відомо, радянська влада вживає заходів, щоб допомогти виявленню найбільшої самодіяльності на полі розвитку національної культури в тих національностей, які наслідком історичних обставин опинилися в особливо скрутному становищі. Тимто можемо бути певні, що незабаром міська болгарська та грецька людність опанує свою мову не гірше, ніж інші національності.

Українська мова заступає місце національної мови в окремих національностей, загалом кажучи, порівняно дуже рідко. Частіш таке явище спостерігаємо у молдаван. Самі тільки поляки становлять виняток. Очевидно, в цім випадку, справа не тільки в засвоєнні певною частиною поляків української мови, а ще й у тому, що якісь маси людности, які могли б себе причислити до українців, визнали себе за поляків, хоча й не могли не визнати української мови за ту, що їм найближча.

Витиснення української мови російською серед українців в цілій їх масі так само визначається відсотками, що зовсім не відповідають досить поширеним перебільшеним уявленням: вживають російської, а не своєї мови, 5,6% повного числа українців, а по містах — 24,6%.

Нарешті, наведемо ще деякі порівняльні дані щодо Білорусі, бо її історична доля та культурні умови мають чимало подібного до України. Виявляється, що витиснення білоруської мови російською зайшло серед білорусів багато далі, ніж аналогічний процес серед українців на Україні. В той час, коли із загального числа українців вживають української мови 94⁰/₀, а по містах мало не 75⁰/₀, тільки 82⁰/₀ білорусів (81,6 серед чоловік, та 82,5 серед жінок) зберегли національну мову¹). Міська білоруська людність ще більше одійшла від своєї мови: лиш 1/2 її (48,9⁰/₀ чоловіків та 50,0⁰/₀ жінок) не позбулися білоруської мови, решта ж уживає російської. Щодо євреїв у БСРР, то навпаки, асиміляція не призвела тут до тих наслідків, що на Україні:

% євреїв, що вживають єврейської мови

	По республіці разом:		По містах:	
	чол.	жін.	чол.	жін.
	УСРР . .	75,3	76,2	70,1
БСРР . .	90,0	89,6	88,6	88,0

Думаємо, що в цьому разі велику роль відіграли різниці не так суто культурного порядку як суто економічного: українські міста щодо

¹) Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том X. Белорусская Советская социалистическая республика. ЦСУ Союза ССР. Москва, 1928.

економічних умов, досягли трохи вищого ступеня розвитку, ніж міста Білорусі, зокрема міста нашої південної смуги, які мають уже виразно індустрійний тип, тимчасом, як на Білорусі місто досі відіграє роль головно торговельно-розподільного та адміністративного центру. Жвавість стосунків з околицями з людністю, що виникала на ґрунті загальнонапруженого економічного життя південних українських міст—відривала порівняно більші маси євреїв від напівпатріархальних, традиційних, до того ж і підтриманих і зовнішніми обставинами, форм родинних і побутових взаємин. Крім того, дуже значну частину єврейської людності наших міст становлять емігранти з Білорусі і Польщі—себто людність найменш віддана старим традиціям, найенергійніша, найздатніша до засвоєння іншої культури.

6. Асиміляція окремих поколінь

Від цих загальних підрахунків можемо перейти і до докладнішої аналізи—не задовольняючися констатацією певного стану речей на сьогоднішній день, спробувати викрити самий процес асиміляції, динаміку асиміляційних впливів, розуміється, в загальних лише рисах. До нашого розпорядження в цій справі є матеріал виключної ваги і вартости, а саме відомості про розподіл за рідною мовою окремих генерацій людности: ми можемо в кожному разі

відповісти на питання про те, скільки із загальної кількості української дітвори, молоді, людей середнього віку і т. ін. є таких, що їхня рідна мова українська і скільки таких, де рідна мова, російська або інша. Те ж саме і щодо євреїв (на жаль, для інших національностей таких відомостей не маємо), при чому можна оперувати однолітніми інтервалами віку, а тим самим максимально наблизитися до відбудови важливіших стадій процесу. Разом з тим, все ж таки, не треба забувати, що всі наші спостереження стосуватимуться вже до перейденого шляху і що далші тенденції, в міру відмирання рештків старого побуту, звичок, традицій і т. ін. та в міру розвитку й поширення радянської культури, зовсім не можуть бути аналогічні до тенденцій давніших.

Зважаючи на те, що за 10 років перед переписом (жовтень 1917 — грудень 1926) зруйновано всі підвалини царату, що наша молодь (10—20 р.) виховується вже в радянській школі та загалом цілком підпала радянським ідеологічним впливам, що старші вікові групи вчилися ще за часів царату і, загалом кажучи, повинні були підлягати асиміляційним впливам то більше, що довше жили,— розподілимо людиність на відповідні вікові групи та визначимо в кожній групі відсоток осіб, що їхня рідна мова є в той же час мовою їхньої національності. Тоді матимемо таку табличку:

На 100 осіб даного віку припадає осіб, що мають
зазначену в таблиці рідну мову

Вік	Серед українців				Серед євреїв			
	По селах		По містах		По селах		По містах	
	Укр. мова	Рос. мова	Укр. мова	Рос. мова	Євр. мова	Рос. мова	Євр. мова	Рос. мова
1—4	96,3	3,1	73,6	23,3	93,7	6,3	64,9	35,1
5—9	96,8	3,0	77,0	22,5	94,3	5,7	62,0	38,0
10—14	96,9	2,9	77,5	22,0	94,3	5,7	65,4	34,6
15—19	96,6	3,2	75,4	24,2	94,1	5,9	64,7	35,3
20—24	96,4	3,4	75,7	24,0	93,2	6,8	63,0	37,0
25—29	96,4	3,4	72,2	27,3	93,0	7,0	65,6	34,4
30—59	96,3	3,4	72,3	27,2	95,4	4,6	76,6	23,4
60—79	96,3	3,4	77,1	22,2	98,4	1,6	92,8	7,2
80 і б.	96,3	3,4	82,0	17,5	98,4	1,6	95,5	4,5
Разом	96,5	3,2	74,5	24,7	94,7	5,3	70,5	29,5

Відзначмо перш за все два характеристичні моменти: відсоток осіб, що звичайно вживють національної мови, не дуже значно коливається залежно від віку серед сільської людности — маємо мало не цілковиту стабільність серед українців та невеличкі коливання серед євреїв; навпаки, коливання цього відсотку серед міської людности значно більші, зокрема в євреїв. Далі відзначимо, що цей же відсоток осіб, що зберегли національну мову, найвищий у найстарших віком людей. Отже цілком виразно виявляється роля міста, як осередку асиміля-

ційних впливів, та роля розвитку промислового капіталізму за старих часів, як одного з головних факторів асиміляції. Справді, значне підвищення відсотку осіб, що не позбавилися національної мови, спостерігаємо починаючи з тих, хто має 60 років і більше. За молодих років вони не зазнавали ще тих асиміляційних впливів, що набрали більшої інтенсивності вже пізніш, на початку ХХ віку. Навпаки, молодша група (30 — 59 р.р.) або все своє життя перебувала в добу інтенсивної урбанізації й розгортання капіталізму, або більшу частину свого життя, при чому найважливішу щодо формування культурних нахилів та звичаїв. У цій групі і відсоток неасимільованих значно менший.

У євреїв ще далі зайшли асиміляційні впливи і в двох сусідніх молодших групах (25 — 29 р. та 20 — 24 р.), очевидно так наслідком попередніх обставин життя, як і наслідком тої активності, яку виявляють нині євреї на полі розвитку і російської і української культури.

Нарешті знаменне явище сьогодняшнього дня в той факт, що один з найвищих ступенів незалежності від асиміляції спостерігаємо серед дітей 5 — 9 та 10 — 14 років — загалом кажучи серед школярів. Коли стара царська школа відривала дитину від близької, „своїї“ культурної сфери, ламаючи та деформуючи ті язикові надбання, які здобувала дитина в своїй родині, то радянська школа якраз навпаки —

зміцнює, підтримує їх. Ніде правди діти: в певній частині міщанства і українського і єврейського, є ще тенденції „приобцать детей к высшей культуре“. Наслідком того по містах у найменших дітей (1 — 4 р.) знання національної мови менш поширене, ніж у тих, що вже починають учитися (5 — 9), починають підпадати впливам радянської школи. І що довше діти вчать, то більша частина їх засвоює мову своєї нації. Таким чином, коли давніш оборонцем національної мови була сім'я, яка зберігала язикові традиції або з напівсвідомого, напівінстинктивного почуття самоохорони, або з неправильно усвідомленого, засміченого шовіністичними тенденціями розуміння національної безпеки та інтересів, то тепер на охороні національної культури маємо цілу радянську систему виховання, побудовану на принципі вільного й нормального розвитку властивих індивідуумові природних нахилів, які не нівечаться, а вільно розвиваються, підпорядковуючися спільним інтересам колективу трудящих.

Відповідно до цього цілковито нового напрямку процесу заступлення одної мови іншою накреслюються й різниці в становищі чоловіків та жінок щодо втрати або засвоєння мови. Ці різниці дуже незначні серед сільської людности, проте по містах вони вже досить виразні. Виявляється — і це, може, знов таки трохи несподівано, всупереч поширеним уявленням — що українці по містах нібито більше

зберегли українську мову, ніж українки, при чому здебільшого це стосується старших і середніх вікових груп, зокрема трьох п'ятиліток — 20 — 24, 25 — 29, 30 — 34. У першій п'ятилітці певну роль відіграють червоноармійці, здебільшого селяни, тому її треба відокремити, але далі вже маємо справу з більш-менш суто міською людністю. Чим пояснити цю обставину? Думаємо, що в цьому разі маємо не так справжні різниці в знанні української, чи російської мови, як наслідок більшого допливу до міста селян, а не селянок — з одного боку, та наслідок неоднакової оцінки свого становища щодо мови — відмінні оцінки кожною статтю становищ, які, об'єктивно, нічим між себе не відрізняються. Чоловіки активніші та більши втягнені в громадське життя, тимто орієнтація на українську мову для них властивіша, ніж для жінок.

Навпаки, більш замкнена в вузьких рамках сім'ї, менш позбавлена інерції заскорузлих традицій жінка частіш орієнтується на російську мову, хоча б фактично володіла нею не краще за чоловіка.

В євреїв стосунки трохи інші, але й серед них в молодших вікових групах (10 — 25) євреї більше зберегли свою мову, ніж єврейки, себто і в цьому разі напрошується припущення про різницю не так щодо ступеня асиміляції, як щодо активності певних ідеологічних і культурних прагнень.

7. Асиміляція в окремих районах

Говорючи все це, думаємо, що не перебільшуємо наслідків тої національно-культурної роботи, яка провадиться в сучасній радянській школі. Щоправда, підвищення відсотку осіб, що добре володіють національною мовою, в усіх тих групах, які підпадають впливові школи, порівняно до молодших та старших груп, не таке ще значне. Але ж треба зважити той короткий час, протягом якого працювала радянська школа: треба було мільйони школярів забезпечити навчанням рідною (національною) мовою, починаючи з того самого моменту, коли, крім росіян, таким навчанням ніхто не користувався (коли не рахувати рідких випадків — декілька шкіл німецьких тощо, на всю Україну).

Більшого успіху в тих скрутних обставинах досягнуто, звісно, там, де робота розпочалась раніш. Ось чому в Донбасі, почасти ж і в інших частинах південної України, де школи з національною мовою викладання, через цілий ряд особливих організаційних труднощів, розпочали відкривати пізніше — не з 1919 — 20, а з 1922 — 23 року., правдивіше сказати, де це явище набрало в цей тільки приблизно час масового характеру — ось чому в цих районах України зазначеного підвищення відсотку тих, що опанували національну мову, у дітей шкільного віку покищо не зауважуємо.

Загалом кажучи, південні частини України, індустріалізованіші, урбанізованіші (в розумінні новітнього типу міста — індустрійного, а не тільки адміністративного та торговельного центру), з людністю, що частіш змінює місця перебування, з великим, порівняно, відсотком чужосторонньої людности, з так само значним відсотком нацменшостей, досить значно відрізняються від інших частин з погляду інтенсивности асиміляційних процесів за минулий час, почасти, звичайно, і дотепер. Це виявляється не тільки в тому, що загалом значно більший відсоток українців, євреїв, німців тощо вживають переважно російської, а не національної мови, але також і в тому, що таке явище спостерігаємо не тільки серед міської людности, але й на селі.

Отже, коли відомості останнього перепису доводять, що уявлення про розміри та наслідки асиміляції часто мали нахил до певного перебільшення реальних фактів, то і навпаки, цей же перепис заперечує і протилежне твердження, так само досить поширене, ніби асиміляції підпадає властиво сама міська людність, а сільська їй не підлягає. За переписом можемо тепер констатувати, що в тих принаймні місцевостях, де поруч себе живуть різні національності, російська мова знаходила ґрунт для значної експансії, очевидячки через те, що відогравала роль посередника при господарських взаєминах цих національностей, маючи

при тому опертя в усьому дореволюційному державному апараті та дореволюційній економіці. Переконаємося в тому, коли порівнюємо числа по всій Україні з відповідними показниками щодо Донбасу та Степової смуги:

% осіб, що вживають національної мови

		Українці		Євреї	
		чол.	жінки	чол.	жінки
УСРР разом.	міста	75,4	73,8	70,1	70,9
	села	96,5	96,5	94,5	94,8
Степ	міста	64,4	61,8	59,5	60,6
	села	94,6	94,6	94,3	94,7
Гірнич. район (Донбас)	міста	54,3	53,8	44,8	46,6
	села	89,6	89,9	57,0	59,0

В той час, коли $\frac{3}{4}$ всіх українців, міських мешканців, вживає української мови, в Степу таких тільки $\frac{2}{3}$, на Донбасі — лише трохи більше за половину. Приблизно в такій самій пропорції зменшується й відсоток євреїв з рідною єврейською мовою. По селах різниці менші, проте й тут зауважаємо послідовне зменшення відсотку тих, хто зберіг національну мову.

Динаміка асиміляційних впливів у південних частинах України в цілому та сама, що і на півночі, тому наводити показників по окремих вікових групах не будемо.

На закінчення цього коротенького огляду числових документів про характер та ступінь асиміляції в окремих національностей, дозволяємо собі зробити ще одне зауваження, а саме, що всі наші твердження не позбавлені, все ж таки, певної умовности. Не говоримо вже про те, що асиміляційні впливи не обмежуються лише мовою, хоча й виявляються в ній, мабуть, найяскравіше: річ у тому, що навіть і в рямцях стосунків мов перепис не подає вичерпного матеріалу. Це залежить від організаційних передумов перепису — формуляр вселюдного перепису не можна було без краю ускладняти, запроваджуючи все нові й нові додаткові запитання. А тимчасом ясно, що таке порівняння, яке можна зробити на ґрунті тільки двох запитань — про національність і рідну мову, — з'ясувати справжній ступінь асиміляції може хіба дуже приблизно. Крім того, самий термін „рідна“ мова в даному разі, на нашу думку, є трохи незручний, чому саме — про це ми вже говорили вище. Через те, в усіх таких випадках, коли відсотки, що показують, в якій мірі дана маса зберегла національну мову, не багато відрізняються один від одного (наприклад, у чоловіків і жінок тої самої національності та віку), ми не можемо цілком певно сказати, наслідком чого саме заходять ці різниці. Вони можуть виникнути наслідком того, що в одній групі справді відносно більше таких, що зберегли національну мову — тоді припущення

про менший ступінь асиміляції правдиве. Але вони ж можуть виникнути і через те, що якась частина суцільної, з етнографічного погляду, групи, визнаючи за рідну мову не національну, а іншу, в зв'язку з цим могли і національність зазначити не свою, а іншу. Отже, зрозуміло, що в тій частині всієї цієї маси, що залишилася після відокремлення зазначеної частини в рямцях своєї національності, відсоток неасимільованих буде більший, тоді, як асиміляція, насправжки, не тільки призвела до позбавлення національної мови, але навіть до орієнтації на іншу національність.

З цього, очевидно, треба зробити висновок, що, організуючи дальші переписи, слід би було в програмі запитань дати більше місця для того циклу, що його призначення — висвітлити питання міжнаціональних впливів та взаємодіяння окремих національних культур.

8. Письменність мовою своєї національності

За даними перепису 1926 року можемо відповісти й на дальші питання, сполучені з проблемою асиміляції, а саме — на питання про здобутки на полі опанування елементарних засобів щодо користання з культурних скарбів певних націй: перепис виявляє, як саме поширене знання грамоти мовою тої чи тої національності. Це дає можливість дослідити для кожної окремої національності, яка

частина її людности письменна лише мовою національною, яка письменна лише російською, або українською, нарешті, скільки в таких, що письменні одразу двома або трьома з цих мов.

Спочатку подивимося, як саме поширена письменність українською та російською мовами серед усієї людности України разом, не виділяючи окремих національностей: (дивись табл. на стор. 61).

За цими даними, вміння читати¹⁾ по-російському поширено далеко більше, ніж уміння читати по-українському: перше охоплює 69,3% маси письменних, друге 54,6%, а по містах письменні російською мовою становлять 78,3% від усього числа письменних, письменні ж українською мовою лише 32,3%. Але без великих помилок проти дійсности можна припустити, зглядно до тих мінімальних вимог до вміння читати, які визначилися інструкцією перепису, що українців, які письменні лише російською мовою, можна разом з тим вважати і за письменних українською мовою, так само й росіян, що письменні лише українською мовою, можна вважати за письменних разом з тим і російською мовою. В цьому разі кількість письменних українською мовою по селах збільшиться на 2.415.688 осіб одн. і др. стат., по містах же на 624.947 осіб одн. і друг.

¹⁾ Письменними за переписом будуть ті, хто вмів хоча б тільки читати.

	Чоловіки	Жінки	Разом
Загальна кількість населення	14.080.059	14.916.481	28.996.540
Загальна кількість письмених . .	8.181.146	4.826.950	13.008.096
З них письмених українською мовою	4.686.158	2.407.819	7.093.977
З того:			
а) лише українською	2.699.075	1.481.553	4.180.628
б) українською і російською . . .	1.868.585	847.848	2.716.433
в) укр. та інш. (свої націон.), але не російськ.	41.905	28.638	70.543
г) укр., рос. та ще якоюсь (свої націонал.)	76.593	49.780	126.373
Всього письмен. російською мовою	5.224.301	3.092.632	8.316.933
З того:			
а) лише російськ.	2.909.824	1.883.219	4.793.043
б) російською та українськ. . . .	1.868.585	847.848	2.716.433
в) рос. та інш. (свої націон.), але не українською	369.299	311.785	681.084
г) рос., укр. та іншою (свої національн.)	76.593	49.780	126.373

стат., кількість письменних російською мовою збільшиться по селах на 42.953, по містах — на 9.806, і остаточні цифри всіх письменних тою або другою мовою будуть:

	На Україні	По містах	По селах
Російською мовою .	8.369.692	3.022.189	5.347.503
Українською мовою .	10.134.612	1.867.513	8.267.099

Ці обчислення накреслюють загальні розміри тої маси, що вже опанували російську або українську письменність у найелементарнішому вигляді або цілком підготовлена її опанувати, хоча, розуміється, і до цих цифр можна було б запровадити дальші корективи, беручи на увагу ознаку рідної мови і т. ін.

У розвитку письменности українською мовою початковій народній школі належить дуже видатна роля, незрівняно більша за ту, що її відограло вивчення української грамоти дорослою людністю (хоча й тут маємо сотні тисяч людністю). Це видно з порівняння міста та села: на селі кількість письменних українською мовою становить багато більший відсоток від усієї кількості письменних, ніж у місті.

Із загальної кількості письменних було (‰/‰):

	На Україні	Сільська людність	Міська людність
Письменних укр. мовою .	54,6	32,3	61,5
Письменних рос. мовою .	63,0	78,3	55,7

Серед національних меншостей знання української грамоти покищо поширене дуже мало,

за винятком лише поляків, де воно в чоловіків перевищує знання грамоти польської і російської. Знання російської грамоти мало не у всіх національностей * (винятки становлять лише німці та поляки) переважає письменність не тільки українською мовою, але й мовою національною.

Деякі національності зробили ще дуже мало для того, щоб опанувати письменність національною мовою. Оця табличка показує, який відсоток серед письменних становить кожна група (до показаної мови зараховано всі випадки — і ті, коли знають тільки її, і ті, коли знають разом її та інші).

Національності	Мова, якою письменні					
	Свої нації		Українська		Російська	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
Євреї	65,1	56,4	23,4	20,4	85,4	84,4
Поляки	54,6	70,8	63,5	34,0	48,9	43,7
Німці	93,2	95,4	9,6	5,2	72,2	59,7
Молдавани	41,8	36,3	22,5	22,9	75,5	70,9
Греки	3,1	2,8	6,3	6,7	98,4	98,5
Болгари	43,4	37,5	9,3	6,5	92,3	93,6
Білоруси	5,4	3,1	23,3	20,5	93,0	91,9

Як бачимо, майже зовсім не знають свого письма греки й білоруси. Ясно, все ж таки, яке не однакове їхнє становище, бо в той час, коли половина білорусів живе по містах, 90% греків живе по селах, і коли білорусам порівняно дуже легко опанувати українську або

російську мову, для основної маси сільської грецької людности це являє значні труднощі. (Див. діагр. на стор 65).

Коли досліджуєш, як коливається відсоток письменних мовою своєї національності по різних районах, то переконаєшся, що є певний (і цілком зрозумілий) зв'язок поміж ступенем опанування елементарних засобів своєї культури та розмірами відповідного етнографічного масиву. Що однорідніша з національного погляду людність, що більше її, то вищий і відсоток письменних мовою цієї людности. Ось чому, не вважаючи, наприклад, на надзвичайно великі досягнення, що їх мають українці на полі засвоєння української грамоти — я б сказав, величезні досягнення, коли мати на увазі, що зовсім ще не багато років існування налічує радянська система освіти — по окремих районах ці досягнення значно менші.

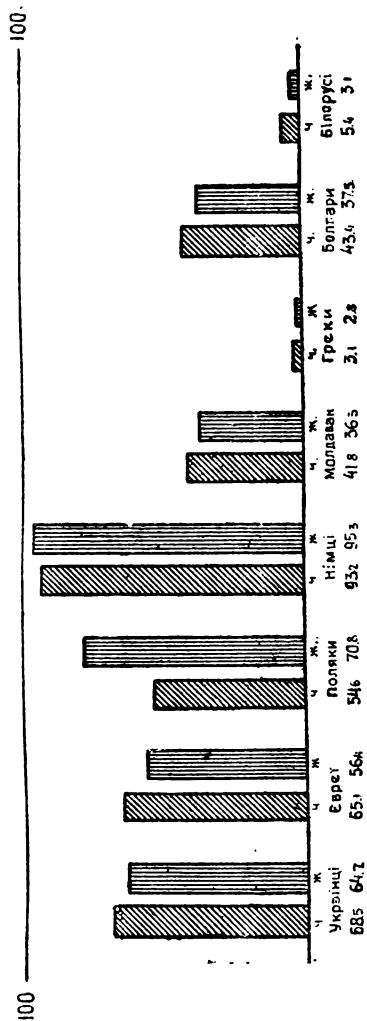
Саме Донбас потребує особливої уваги з цього погляду. Тут зроблено в цілому лише половину того, що зроблено в інших районах України:

% українців, що знають українську грамоту, серед загального числа письменних українців

	Міста		Села		Разом	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
УСРР разом . .	60,4	52,0	69,8	67,7	68,5	64,7
Гірничий район .	30,5	27,8	37,2	38,6	35,0	33,3

Дяграма №

0/0/0 ПИСЬМЕННИХ МОВОЮ СВОЄЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ ВІД ЗАГАЛЬНОГО ЧИСЛА ПИСЬМЕННИХ

Не зважаючи на те „слабе“ наше місце, загальні результати зусиль, скерованих на ліквідації „національної неписьменности“ серед більшости населення нашої республіки значно більші, ніж, наприклад, у БСРР. Як бачимо, уже $\frac{2}{3}$ письменних українців знають українську грамоту. Тимчасом в БСРР ще менше половини ($48,2\%$) письменних чоловіків та $45,4$ письменних жінок письменні білоруською мовою. Не знаючи досконально умов культурно-освітньої роботи в БСРР не беремося вирішати, в чому саме причина таких значних різниць.

Щодо самого рівня письменности населення України, то не зважаючи на великі здобутки за часу революційного, він все ще лишається занадто низький, навіть коли виміряти його мінімальними вимогами, які становить для визначення письменности інструкція перепису.

Треба брати на увагу, розуміється, і ту обставину, що в нас багато важить та група людности, яка і не може бути письменна—група дітей, молодших від 5-ти років. Та й серед старших від п'яти років письменність становить один з найнижчих в Європі відсотків; при тім головна маса людности—українці—стоїть трохи не на нижчій щаблі.

Ось головніші показники письменности (число письменних від 5 років і більше у $\frac{\%}{\%}$ до загальної кількості людности старшої від 5 років):

	Чоловіки	Жінки
Міська людність	82,7	64,6
Сільська людність	65,2	31,4
Все населення разом	68,6	37,7

З того:

Українці	66,5	32,5
Росіяни	76,5	51,2
Євреї	84,1	74,2

На загальну письменність окремих національностей потужно впливають пропорції поміж сільською та міською людністю та поміж числом чоловіків та жінок. Українське село потребує все ще надзвичайно впертої й довгої роботи для ліквідації неписьменности цілих мільйонів людности.

Рівняючи не те, щоб до часів кінця минулого віку, але навіть і до перших часів революції — 1920 р. — ми все ж таки багато пішли наперед. Загальний ефект цього поступу накреслюється такими порівняннями:

Письменні серед людности старшої від 5 рок

	1897	1920	1926
Чоловіки	29,6	49,7	68,6
Жінки	9,5	27,0	37,7

Головна вага здобутків, починаючи від 1920 р. припадає на дітей шкільного віку й взагалі на молодь, і це ще раз якнайяскравіше підкреслює велике значення правильного функціонування початкової школи.

Закінчуючи наш корстенський огляд, зберімо до купи найголовніші наші спостереження та накреслимо основні висновки.

Досліджуючи динаміку окремих національностей ми переконалися, що загальний ефект усіх змін можна було б схарактеризувати, як зменшення різноплеменності і серед сільської, і серед міської людности: українці — найчисельніша національність — становить усе більший і більший відсоток до загального числа населення України. Передумовою цього збільшення питомої ваги українців був, головно, інтенсивніший, порівняно, їхній природний приріст, сполучений з дуже великим відсотком сільської людности серед українців. Не відстають, а навпаки, іноді навіть випереджають українців інтенсивністю зростання своєї чисельности і деякі інші національності, але звичайно лише ті, що так само мають невеликий відсоток міської людности. Таким чином зменшення різноплеменності відбувається, сказати б так, коштом дуже повільного зросту, а то навіть і зменшення, чисельности двох найбільш урбанізованих національностей — росіян та євреїв.

Отже, найважливішу причину змін у національній структурі населення України треба шукати в зміні економічних умов.

Цілковита зміна економічної ситуації окремих національностей спричинена Жовтневою революцією, стала за передумову дальших змін

в етнографічному складі людности, а конкретні заходи, щодо ліквідації правних обмежень часів царату, прискорюють ці зміни. Найбільше значення здобутки революції з цього погляду мали для нових міграцій українців та євреїв. Серед перших пожвавлюється переміщення з сіл до міст, другі — широко використовують можливість вільно проживати в будь-якій частині Союзу робітничо-селянських держав. Швидко починає підвищуватися відсоток українців серед міської людности. Частина трудящої єврейської людности переїздить до інших республік.

В цій новій ситуації для всіх національностей урівноважується можливість працювати на полі розвитку своєї культури. Перепис і підсумовує заподіяне від царату лихо і свідчить про надзвичайно великі здобутки радянських часів, відколи пролетаріят узяв до своїх рук культурно-освітню справу. Незнання національної мови серед усіх національностей, що підлягали примусовій русифікації, властиве вже головно, людності старшого віку, в кожному молодшому поколінні явище це має все меншу і меншу питому вагу.

Рівнобіжно, як наслідок тої самої систематичної та впертої праці, зростає відсоток письменних мовою своєї національності. „Крохоборство“ старого культурництва або компромісна культурно-освітня політика буржуазних держав не подолали б і малої частки тих трудно

щів, що їх переборено за дев'ять років (1917—1926) існування радянських республік.

Зокрема треба відзначити, що досягнення в цій справі на Україні, кількісно, принаймні, більші, ніж у БСРР, а це дозволяє припустити, що й робота в нас провадилася, певно, не менш енергійно, ніж на Білорусі.

Ці великі успіхи є найкраща гарантія дальшого вільного культурного розвитку трудящих усіх національностей, що єднають свої сили, будуючи соціалістичне господарство, соціалістичну культуру.

ЗМІСТ

	Стор.
1. Загальний огляд	6
2. Окремі економічні роботи.	11
3. Міська людність	14
4. Ступінь урбанізації. Динаміка окремих національностей.	16
5. Асиміляція	39
6. Асиміляція окремих поколінь	49
7. Асиміляція в окремих районах	55
8. Письменність мовою своєї національності.	59

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

**ПОШТОВІ ВІДДІЛИ ДЕРЖВИДАВУ
НАДСИЛАЮТЬ НАКЛАДНОЮ ПЛАТОЮ**

КОЖНУ КНИЖКУ

ЯК ВЛАСНОГО, ТАК І ВСІХ ВИДАВНИЦТВ СРСР

**ПЕРЕСИЛКА Й ПАКУВАННЯ НА ЇСІ
ЗАМОВЛЕННЯ КОШТОМ ДЕРЖВИДАВУ**

**КОЛИ ЗАМОВЛЕННЯ БІЛЬШЕ, НІЖ НА 1 КРБ.,
::: І НАПЕРЕД ОПЛАЧУЄТЬСЯ ГОТІВКОЮ :::**

Замовлення надсилати на такі адреси:

**Харків, вул. 1 Травня, № 17. Поштовий відділ ДВУ
Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий відділ ДВУ
Одеса, вул. Лассаля, № 33 (Пасаж). Поштов. відділ ДВУ
Дніпропетровське, пр. К. Маркса, 49. Поштовий
відділ ДВУ**

**БІБЛІОГРАФІЧНО - КОНСУЛЬТАЦІЙНЕ
БЮРО ДАЄ ВСЯКІ ПОРАДИ
З КНИЖКОВОЇ СПРАВИ**

**ЯКІ КНИЖКИ З ЯКИХ ПИТАНЬ ПРИДБАТИ, ПРО
ЦНИ, ЗМІСТ, РЕЦЕНЗІЇ ТА ЯК І ДЕ КУПУВАТИ**

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ДВУ

Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

Філії та книгарні по всіх містах України

Ціна 30 коп. (Р)

